

Paulina MICHALSKA-GÓRECKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
p.michal@amu.edu.pl

NAZWY INNOWIERCÓW W *IUDICIUM* (1570) JAKUBA WUJKA NA TLE ZRÓŻNICOWANIA RELIGIJNEGO XVI-WIECZNEJ RZECZPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

Reformacja dociera na ziemię polskie już kilka lat po wystąpieniu Marcina Lutra – w latach dwudziestych XVI wieku (Sienkiewicz 1991: 94), szersze zainteresowanie nowymi doktrynami przypada jednakże dopiero na szóste i siódme jego dziesięciolecie (Wójcik 2012: 236). Druga połowa XVI wieku to także czas kontrreformacji jezuickiej i zaciętych polemik religijnych oraz wynikających z tego prób porozumienia się przedstawicieli poszczególnych odłamów protestanckich w celu obrony przed kontrreformacją (Tazbir 1967: 104).

W roku 1570 Mikołaj Szarfenberger drukuje w Krakowie *Iudicium Albo Rozsądek niektórych Katholikow o Co[n]fesiey Sędomierskiej* [...]. Utwór był anonimowy, jednak jego autorstwo szybko przypisano jezuitce Jakubowi Wujkowi. Przypomnijmy, że pochodzący z wielkopolskiego Wągrowca Wujek nie jest jeszcze wtedy znanym szermierzem katolicyzmu. W roku 1568 w Pułtusku otrzymał święcenia kapłańskie i poświęcił się działalności kaznodziejskiej (Kuźmina 2004: 51). *Iudicium* to jego pierwszy tekst (Nowy Korbut 1965: 419). Jest to katolicka odpowiedź-komentarz na dokument, który zatwierdzono na synodzie generalnym przedstawicieli trzech ewangelickich wyznań w roku 1570 w Sandomierzu, zatytułowany *Konfesya, albo Wyznanie Wiary Powszechnej Kościołów Chrześcijańskich Polskich z roku 1570*. Podstawą *Konfesji Sandomierskiej* stał się polski przekład *Konfesji Helweckiej* Henryka Bullingera autorstwa Krzysztofa Trecego (*Konfesja...* 1995: VII)¹.

---

¹ Okoliczności powstania *Konfesji Sandomierskiej* szczegółowo omawia Jerzy Lehmann w książce *Konfesja Sandomierska na tle innych konfesji w Polsce XVI wieku*, Warszawa 1937.

Na tymże synodzie podpisano również tzw. ugodę sandomierską, będącą porozumieniem pomiędzy reprezentowanymi denominacjami: luteranami, kalwinami oraz braćmi czeskimi (Lehmann 1927: 340). Nie brali w nim udziału arianie (Tazbir 1967: 106–107). W wymiarze polskim dokument wzmocnił pozycję protestantów wobec katolików (Gierowski 1988: 61), w wymiarze europejskim stał się „wzorem dla narastających w protestantyzmie europejskim tendencji irenistycznych” (Gierowski 1988: 60).

Użyty przez Wujka w tytule wyraz *iudicium* w polszczyźnie XVI wieku funkcjonował m.in. w znaczeniu ‘opinia, pogląd, zdanie, przekonanie; rozeznanie, rozum’ (SlXVI)², sam autor łańciski termin tłumaczy jako *rozsądek*, dodając to wyjaśnienie po spójniku *albo*, co było w tytułach praktyką nierzadką. Utwór ma formę rozmowy katolika z konfesyjonistą. Ponieważ podstawą wypowiedzi konfesyjonisty jest tekst *Konfesji Sandomierskiej*, w niniejszym artykule analizie poddano tylko kwestie wypowiedziane przez katolika, to one bowiem, będąc komentarzem do tego dokumentu, odzwierciedlają język kaznodziei³.

W utworze występuje 49 nazw wyznawców religijnych (liczba ta nie uwzględnia dubletów leksykalnych takich, jak np. *luteran* i *luteryjan*; *witemberczanin* i *witemberczyk*). Niemal połowa z nich dotyczy reformacji, ze względu bowiem na temat utworu innowiercą jest u Wujka przede wszystkim wyznawca któregoś z jej odłamów. Pozostałe nazwy odnoszą się głównie do wyznawców chrześcijańskich sekt istniejących w początkowym okresie wyodrębniania się tej religii, np. *manicheusz*, *monotelita*, *rycherysta*, *walentynian*, ponadto odnotowano nazwy związane z katolicyzmem: *katolik*, *łacinnik*, *papista*, *powszechnik*, i ogólnie z chrześcijaństwem: *chrześcijanin*, a także nazwy takie, jak: *grek*, *poganin*, *turek* i *żyd*. W tekście nie odnotowano ani jednej nazwy żeńskiej. Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu nazwy innowierców używane przez Jakuba Wujka odzwierciedlają mnogość różnorodnych odłamów konfesji reformowanych praktykowanych w owym czasie w Polsce.

² W szerszym znaczeniu *iudicium* to „w dawnej filologii ostatni etap pracy badacza nad tekstem, polegający na sformułowaniu estetycznego sądu o dziele i oceny jego wartości artystycznej” (STL 2002: 223, hasło: *iudicium*). Takie rozumienie filologii funkcjonowało do końca XVIII wieku (por. SLS 1990: 220–222, hasło: *filologia*, a także 306–308, hasło *iudicium*).

³ Ze względu na to, że niniejszy artykuł dotyczy warstwy leksykalno-semantycznej analizowanego druku, można założyć, że odzwierciedla ona język autora, nie zaś zwyczajne językowe oficyny wydawniczej.

Punkt odniesienia dla materiału wyekscerpowanego z *Iudicium*⁴ stanowi *Słownik polszczyzny XVI wieku* pokazujący, że wewnętrzne rozbitcie nurtu reformacyjnego znalazło oddźwięk w języku epoki w postaci licznych nazw wyznawców funkcjonujących w wariantach graficzno-fonetycznych i/lub leksykalnych.

Zagadnienie nazw wyznawców religijnych w pismach Wujka było dotychczas podejmowane raczej na marginesie rozważań dotyczących językowego obrazu innowiercy w tekstach tego autora, m.in. przez: Danutę Kowalską (Kowalska 2000) czy Jolantę Migdał (Migdał 2005a; 2005b; 2007). Z innej perspektywy – przez pryzmat komentarzy biblijnych Wujka w jego przekładzie Biblii – pisze o nazwach wyznawców Joanna Sobczykowa (Sobczykowa 2001). Żadna z wymienionych prac nie dotyczy analizowanego przeze mnie druku. Odrębnie należy wspomnieć o artykule Izabeli Winiarskiej, która zajmowała się językowym wizerunkiem *heretyka* w Konfesji Sandomierskiej (Winiarska 1998).

Ze względu na formę tekstu, którą jest dialog, dwiema najczęściej występującymi w nim nazwami wyznawców są *katolik* i *konfesyjonista*, np.

Confefs. Wedle podania Apostoľskiego y Ńtarych Doktorow.

Cathol. IeŃli to ták jeŃt / pokaże Ńie ná Ńwycch mieŃscách: a wŃzák podanie Apostoľskie y Ńtarych Doktorow niŃzey odrzucaćie (Wujek, *Iudicium*, s. 38⁵).

Ponadto nazwa *konfesyjonista* często pojawia się na marginesie w podsumowaniu akapitu oraz w powtarzającym te podsumowania rejestrze, np.

C[on]feŃŃionifte wŃzyŃtko opákuią (Wujek, *Iudicium*, s. 45).

Nazwa *konfesyjonista* została użyta przez pisarza w całym tekście ponad 900 razy, nazwa *katolik* niemal 700 razy. Są to prawie wszystkie przykłady odnotowane w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* w przypadku *konfesyjonisty* (w leksykonie 954) i znaczna część przykładów w przypadku *katolika* (1089). Duża liczba poświadczeń w tym przypadku nie wynika więc z upowszechnienia się tych dwóch leksemów w związku z nową sytuacją

⁴ Materiał wyekscerpowano z pierwodruku tekstu *Iudicium* dostępnego w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej (J. Wujek, *Iudicium Albo Rozsądek niektórych Katholików o Co[n]fesji Sędomierskiej* [...], Kraków 1570, wyd. M. Szarfenberger; <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=5592> [dostęp: 14.10.2016]).

⁵ Numery stron cytatów podaje według numeracji stron skanu w bibliotece cyfrowej.

religijną, a jest charakterystyczna dla jednego tekstu i wynika z przyjętej przez autora formy dialogu. Analogicznie wygląda sytuacja z osiągniętymi dużą frekwencją w tym słowniku nazwami *ewangelik* i *papieżnik* pochodzącymi głównie z dwóch dialogów Stanisława Orzechowskiego: *Rozmowa około egzekucyjnej* (1563) oraz *Quincunx* (1564).

Synonimami *katolika* rozumianego jako 'członek Kościoła rzymskokatolickiego'⁶ są u Wujka odnotowane zaledwie jedno- lub kilkakrotnie nazwy *łacinnik*, *papista* i *powszechnik*. Nazwa *katolik* pochodzi od gr. słowa *katholikós* współcześnie oddawanego jako 'powszechny, ogólny' (SWO 1980: 349; por. Moszyński 2006: 95–96). Przymiotnik *powszechny*, nieznanym staropolszczyźnie, w odniesieniu do Kościoła (*ecclesia catholica*) zaczyna być używany dopiero od połowy XVI wieku, wcześniej bowiem w tym znaczeniu funkcjonowało określenie *chrześcijański*. Termin ten stworzył Marcin Kromer, po raz pierwszy używając go w trzeciej rozmowie mnicha z dworzaninem z roku 1553 (Górski 1964: 375–376; Winiarska 2004: 202–203). Utworzona od tego przymiotnika nazwa *powszechnik* w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* została odnotowana zaledwie sześć razy (uwzględniając także poświadczenia niekanoniczne). Pierwsze dwa poświadczenia pochodzą tekstów Benedykta Herbsta wydanych w latach sześćdziesiątych (*Nauka prawego chrześcijanina* – 1566, *Chrześcijańska porządna odpowiedź* – 1567), kolejne z utworów Wujka: trzy razy autor używa tego leksemu w analizowanym utworze, raz w kilka lat późniejszej *Postylli* (w wydaniu z roku 1574), np.

Mogłyć być **powfzechnikow** nie ktorzych wczynki złe / ale wiará Piotrowá / to ieft Rzymjka (wedle obietnice Páńjkiey) nigdy nievjftála (Wujek, *Iudicium*, s. 49).

Łacinnik pojawia się u Wujka w opozycji do nazwy *grek*, rozumianej tu jako wyznawca wschodniego obrządku chrześcijaństwa, np.

[...] inákjza Mjza ieft u Grekow / á inákjza u **Łáćinnikow** [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 506).

Nazwa *papista* zaś, w znaczeniu 'katolik, zwolennik papieża', uwypukla różnicę między katolikami a zwolennikami reformacji w podejściu

⁶ Definicje analizowanych leksemów przytaczam za *Słownikiem polszczyzny XVI wieku*, chyba że zaznaczono inaczej.

do papieża jako głowy Kościoła⁷. Używali jej głównie innowiercy, toteż w tekście Wujka posługuje się nią konfesyjonista. W wypowiedzi katolika przywołana została tylko we fragmencie referującym nauki Kalwina:

Jako tedy to fałsz co tu Kálwin powiáda / żeby ten Sákráment od Kátholikow / ktore **Papistów** zowie / był zátłumiony [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 532).

W obrębie nazw innowierców, którymi posługuje się Wujek, można wydzielić dwie grupy. Do grupy pierwszej należą nazwy odnoszące się zarówno do głównych denominacji wyrosłych w łonie reformacji: do wyznawców nauki Lutera, Kalwina i arian, jak i do pomniejszych odłamów powstających w wyniku różnic teologiczno-społecznych w obrębie tych doktryn. Do grupy drugiej – nazwy odnoszące się ogólnie do zwolenników reformacji, nieprzyporządkowane do konkretnego jej odłamu, wyrażające negatywny stosunek katolików.

W grupie pierwszej najczęściej używanym leksem jest *konfesyjonista*, jak wspomniano – jedna z dwu postaci dialogu, na którym opiera się utwór. Wujek definiuje go w wypowiedzi katolika jako:

Cathol. Wszák **C[on]fessjoniste** potomkowie są Luterowi [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 57–58),

i dodaje:

iaiko Helwetowie Zwingliuszowi y Kálwinowi [...] (ibidem),

odróżniając tym samym *konfesyjonistów* – zwolenników Lutera, od *helwetów* – zwolenników Zwingliego i Kalwina. Wujek pisze swój tekst w roku 1570, czyli w czasie, kiedy wszyscy trzej wielcy działacze reformacji już nie żyją, a różnice między ich doktrynami są wyraziście zarysowane. Z drugiej jednak strony *konfesyjonista* jako przeciwnik *katolika* w przedstawionej przez Wujka dyspucie może uosabiać zwolennika reformacji w ogóle (zwłaszcza zaś tych wyznań reformowanych, których *Konfesja Sandomierska* dotyczyła), czego dowodzi zestawianie tej nazwy

⁷ *Słownik wyrazów obcych* leksem *papista* wywodzi z fr. *papiste*, definiując go jako: „zwolennik papieża, zwł. jego poczynań politycznych; nazwa stosowana na oznaczenie katolika, szczególnie przez reformatorów XVI w.” (SWO 1980: 548). Wydaje się jednak, że w odniesieniu do wieku XVI leksem ten należy wywodzić od łac. *papa* w znaczeniu ‘papież, głowa Kościoła katolickiego’. Tożsama znaczeniowo jest w owym czasie nazwa *papan*, a także utworzone już od leksemu *papież* nazwy *papieźnik* i *papieźniec* (por. Winiarska 2004: 226).

z nazwami wyznawców utworzonymi od twórców poszczególnych odłamów, np.

Confesjoniſte Aëriani y Jowiniani (Wujek, *Iudicium*, s. 425).

Zarówno wyjaśnienie autora, jak i sposób funkcjonowania leksemu w tekście pokrywa się z definicją zawartą w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, w którym leksem *konfesyjonista* rozumiany jest jako ‘wyznawca wiary ewangelicko-augsburskiej lub którejś z jej odmian, protestant’. Zgodnie z definicją leksem ów odnosi się więc bezpośrednio do zwolenników nauki Lutera, ale też do wyznawców wszelkich doktryn wyrosłych na jej gruncie, może mieć zatem charakter dość ogólny⁸. Niejednokrotnie nazwa ta występuje z dookreślającym ją przymiotnikiem pochodzącym od nazwy miasta, w którym dokonano wyznania wiary, np. *konfesyjonista augsburski* od Augsburga⁹ lub *konfesyjonista sędomierski* od Sandomierza i tytułowej konfesji sandomierskiej. Z analizowanego tekstu wynika, że używana przez katolika nazwa *konfesyjonista* jest obraźliwa, a przynajmniej lekceważąca: *Confesjoniſte papieża potwarzaię* (rejestr), *Confesjoniſte poſt z miernoſcię mieſzaię* (rejestr), *Confesjoniſte Páwłá ſ. opákuię* (rejestr).

Zgodnie ze *Słownikiem polszczyzny XVI wieku* leksemu *konfesyjonista* używa poza Wujkiem tylko anonimowy autor listu dołączonego do *Przeſtrogę pastyrskiej...* Stanisława Reszki, wydanej kilkanaście lat po omawianym tekście Wujka, w roku 1585. Nazwa *konfesyjonista* nie jest jednakże neologizmem Wujka utworzonym na potrzeby *Iudicium*. Jej ekstensja tekstowa jest szersza niżby wskazywał to „Słownik polszczyzny XVI wieku”, bowiem została już poświadczona w kilka lat wcześniejszym anonimowym utworze pt. „Rodzaj albo potomstwo Marcina Lutera...” (1561). Trzeba zaznaczyć, że wprawdzie *Konfesja Sandomierska* nie jest pierwszym tego typu dokumentem w piśmiennictwie polskim (zob. Lehmann 1937), jednakże leksem stał się potrzebny nie przy samym dokumencie, a właśnie jego komentarzu, który napisał Wujek.

⁸ Dla porównania warto dodać, że Orzechowski we wspomnianych dialogach w analogicznym kontekście używa równie pojemnej znaczeniowo nazwy *ewangelik*.

⁹ W niemieckim Augsburgu 25 czerwca 1530 roku przedstawiono tzw. *confessio auguſtana*, czyli wyznanie wiary luteran. Nazwa tego dokumentu stała się nazwą wyznania luteranſkiego, zwanego odtąd augsburskim (Wójcik 2012: 188). Na język polski po raz pierwszy przetłumaczył go Jan Radomski w 1561 roku, w tym samym roku pojawia się kolejne jego tłumaczenie – autorstwa Marcina Kwiatkowskiego (Lehmann 1937: 41, 44).

Wujek wielokrotnie pisze o *konfesji augsburskiej* i o *konfesyjonistach augsburskich*, używając nazw peryfrastycznych, raz jednak pojawia się też nazwa *auszpurczanin*:

Tákžec y dziś Cejarz y Krolowie Krześciánjcy / y jámi przy teyże Stolicy śtátecznie śtoią [...] y poddánym śwym rofkázuią / áby iey śłucháli / y tego kogo Pan Bog chce mieć ná niey: A nie Witemberczán / **Auszpurczán** / Hugonotow (Wujek, *Iudicium*, s. 78).

Nawa ta również została utworzona od miejscowości Augsburg i tzw. *confessio augustana*. *Słownik polszczyzny XVI wieku* dokumentuje dwa jej znaczenia: 1. 'mieszkaniec Augsburga będącego w okresie Reformacji ośrodkiem ideologicznym jednego z odłamów luteranizmu' (4 poświadczenia), 2. 'twórca i wyznawca augsburskiego odłamu luteranizmu' (3 poświadczenia). Poza cytowanym użyciem wszystkie pozostałe przykłady słownikowe pochodzą z *Kroniki* Marcina Bielskiego (1564).

Od nazwy miejscowości, podobnie jak w przypadku *auszpurczanina*, utworzono również nazwy *witemberczanin* i *witemberczyk*, np.

Cathol. Niemáźści Ceremoniy žadnych Zydowjkich w Kościele / ále wy tu podobno Wyznawce álbo Confesionijty Augśpurjkie z Lutrem / Melánchtonem y **Witemberczykámi** rozumiecie / ktorzy tych Ceremoniy Kościelnych / áni obrázow / áni Mjzey nie odrzucią (Wujek, *Iudicium*, s. 447).

Jak wiadomo, to w saskiej Wittenberdze Luter zainicjował reformę Kościoła katolickiego. W węższym znaczeniu *witemberczanin* bądź *witemberczyk* to zwolennik Lutera, w szerszym – ogólnie ruchu reformacyjnego.

W nowym, XVI-wiecznym znaczeniu, używa Wujek nazwy *ewangelik*, rozumianej jako zwolennik reformacji, nie zaś jak dotychczas jako 'wyznawca, szerzyciel ewangelii', np.

Bezá wśzelákiami zbytki y cieľefnością śplugáwiony [...] á ták **Ewángelikiem** zośtał [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 62).

W cytacie mowa o Teodorze Bezie – współpracowniku, a później także następcy Kalwina. Drugie znaczenie tego leksemu nawiązuje do ewangelii jako jedynej podstawy wiary według nauki Lutera (Markiewicz 1982: 55), zostaje ono niekiedy podkreślone przymiotnikiem *nowy*, np.

Cathol. Widźicie / iáko dla zgody ci mili **Ewángelicy nowi** / wiáry śwoie odmieniáią (Wujek, *Iudicium*, s. 468).

Od leksemu *ewangelia* pochodzi również leksem *ewangelista*. W XVI wieku miał on dwa znaczenia: w pierwszym jest to 'autor księgi zwanej Ewangelią', w znaczeniu drugim 'głosiciel, szerzyciel ewangelii, nauczyciel wiary, kaznodzieja'. Wydaje się jednak, że Wujek nazw *ewangelik* i *ewangelista* (w drugim jego znaczeniu) używa wymiennie, odnosząc leksem *ewangelista* również do zwolenników reformacji przez dodanie przymiotnika *nowy*, np.

Patrzcie tych miłych Apostołów y **Ewángeliftów nowych** Bezy [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 559).

Wymiennie z leksemem *ewangelik* nie używa autor nazwy *protestant*, którą wprawdzie odnotowano w XVI wieku, ale tylko jednokrotnie, a jej upowszechnienie i utożsamienie z leksemem *ewangelik* nastąpi dopiero w dobie nowopolskiej (Michalska-Górecka 2016).

Zwolennik reformacji to również *sakramentarz*. W szerszym znaczeniu nazwę tę można potraktować jako synonim *konfesyjonisty* (również w jego szerszym znaczeniu) lub *ewangelika*. W znaczeniu węższym *sakramentarz* to przedstawiciel szwajcarskiego odłamu reformacji, który zane-gował niektóre sakramenty Kościoła katolickiego, np.

Gdyż wierzą prawą bytność Ciała y Krwie Pánjkiej w Sákrámenie / czego **Sákrámentarze** Zwinglianowie nigdy niepozwoła (Wujek, *Iudicium*, s. 64).

Znaczną grupę nazw w analizowanym tekście stanowią nazwy utworzone od nazwisk najważniejszych reformatorów. Zwolennik Marcina Lutra to w dziele Wujka również *luteran* albo *luteryjan*. Nazwy te utworzono od nazwiska reformatora, w tekście występują przede wszystkim w liczbie mnogiej w postaci *luterani* bądź *luteranowie*, nierzadko obydwa warianty występują obok siebie, np.

Bo około Sákrámentu Ciała Bożego / álbo iáko wy zowiecie Wieczerzey Pánjkiej / nigdy śie prawi **Luterani** / ktorzy Confejsią Augšpurjką trzymáią / z Helwetámi y z Hugonotámi niezgodzą [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 64).

Luterani śzáljaią

Luteranowie fáłżzem narábiáią (Wujek, *Iudicium*, rejestr).

W znaczeniu zwolennika tego reformatora nie używa Wujek nazwy *luter*, którą chętnie będzie posługiwał się w Nowym Testamencie (zob. słowotwórcze uwagi dotyczące tych nazw w: Sobczykowa 2001: 30).

Zwolenników nauki Macieja Flaciusa, ucznia i współpracownika Lutra, nazywa autor *flacyjanami*. Dwa odnotowane przez *Słownik polszczyzny XVI wieku* użycia tego leksemu pochodzą właśnie z analizowanego tekstu, zatem można przypuszczać, że to Wujek jest twórcą nazwy pochodzącej od nazwiska wywodzącego się z Chorwacji teologa:

- Cathol. To tedy y Lutrá y wiernych vcźniow iego **Fláccyánow** nie chwálić ále gánić mušićie [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 254);
- Cathol. Tenći ieřt Košćioł ieden powřzechny / mowi Auguřtyn ťwięty / ktoremu rozne odřzczepieńřtwá rozmáite imiona dawáia / gdyř one řáme káźde zořobná řwemi włařnemi przezwyřki ktorych řie záprzeć niemogá / řá názwane. (iáko Luterani / Káľwiniřtowie / **Fláccyani** / Trydeyte. etc.) (Wujek, *Iudicium*, s. 267–268).

Zwolennik Francuza Jana Kalwina, drugiej obok Lutra czołowej postaci reformacji, to w tekście Wujka *kalwinista*. Podobnie jak w przypadku nazw utworzonych od nazwiska Lutra leksemu te występują głównie w liczbie mnogiej: *kalwinistowie*¹⁰, np.

Káľwiniřtámi teraz pořpolicie nowe Sákrámentarze zowá [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 380).

Od nazwiska reformatora utworzono również nazwy *zwinglianowie* || *zwingliany*, pochodzące od Ulricha Zwingliego, który utorował drogę działaniom Kalwina w Szwajcarii (Markiewicz 1982: 17), np.

Gdyř wierzą prawá bytnořć Ciáľá y Krwie Páńřkiej w Sákrámenćie / czeřo Sákrámentarze **Zwinglianowie** nigdy niepozwoľá (Wujek, *Iudicium*, s. 64).

Synonimem *kalwinisty* jest ponadto kilkakrotnie użyta przez Wujka, wspomniana już nazwa *helwet*, a także nazwa *hugonot*, np.

Bo okoľo Sákrámentu Ciáľá Bořego / áľbo iáko wy zowiećie Wieczerzey Páńřkiej / nigdy řie prawi Luterani / ktorzy Confesřiá Augřpurřká trzymáia / z **Helwetámi** y z **Hugonotámi** niezgodzá [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 64).

Helwet to zwolennik Kalwina lub Zwingliego – jak sam definiuje go Wujek. Nazwa wywodzi się od łacińskiej nazwy Szwajcarii – Helvecji – na

¹⁰ W wypowiedzi konfesyjonisty jednokrotnie pojawia się też wariant *kalwinijan*. Piśmiennictwo XVI-wieczne odnotowuje tylko dwa jego poświadczenia. Drugi przykład pochodzi z anonimowego listu, który jest dodatkiem do *Przestrogi pastyrskiej...* Stanisława Reszki (1585). Wydaje się, że można uznać Wujka za twórcę kolejnego wariantu leksykalnego utworzonego od nazwiska Kalwina, mianowicie nazwy *kalwinita*, gdyż wszystkie jej poświadczenia słownikowe pochodzą z *Nowego Testamentu* tegoż (1593).

której terenie działali obydwaj reformatorzy. *Hugonot* zaś to wyznawca francuskiego odłamu kalwinizmu, według definicji w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* w Polsce nazwa ta miała szersze znaczenie i odnosiła się do wszystkich zwolenników kalwinizmu. Z pięciu przykładów odnotowanych w leksykonie trzy pochodzą z analizowanego tekstu Wujka. Wydaje się, że na podstawie tych trzech użyć można stwierdzić, że Wujek, pokazując wewnętrzne zróżnicowanie nurtu zainicjowanego przez Kalwina, *hugonotów* odnosi raczej do terenów ówczesnej Francji.

Wyznawca arianizmu to u Wujka *aryjan*, którego nazwa pochodzi od Ariusza, żyjącego w IV wieku twórcy doktryny przez Kościół postrzeganej jako herezja. Arianizm XVI-wieczny nawiązywał do jego nauki, np.

Auguſtyn ś. piſze / że **Aëriani** Heretycy takież vczyli / że ſie niemamy zá vmárle modlić / áni ofiáry czynić (Wujek, *Iudicium*, s. 437).

Był to nurt wewnętrznie rozbity, spory dotyczyły zwłaszcza sakramentu chrztu i dogmatu Trójcy Świętej. Do ich oddania Wujek posługuje się przejętą z greki nazwą *anabaptysta*¹¹ lub jej polskim odpowiednikiem *nowokrzeczeniec*, np.

[...] gdy iedni obrázy wyrzuciá / iáko Sákrámentarze y **Anábáptyſte** etc. á drudzy ie chowá / iáko Confejsia Aug[ur]pur[ka] [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 316¹²);

Bo iefli to dobre opiſánie Heretyká / czemuſz wy **Nowokrzceńce** zá Heretyki maćie [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 75),

które odnoszą się do odłamu nieuznającego chrztu dzieci, oraz nazwą *trydeita* i jej kalką w postaci polskiego *trojbożanin*, odnoszącymi się do drugiego ze sporów, np.

[...] Confejioniſte z **Trojbożány** ſie zgadzáiá [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 382).

Cathol. Tenći iefł Kościół ieden powſzechny / mowi Auguſtyn ſwięty / ktoremu rozne odſzczepieńſtwá rozmaíte imiona dawáiá / gdyż one ſáme káźde zoſobná ſwemi właſnymi przezwyſki ktorých ſie záprzeć niemogá / ſá názwane. (iáko Luterani / Kálwiniſtowie / Fláccyani / **Trydeyte**. etc.) (Wujek, *Iudicium*, s. 267–268).

¹¹ W języku greckim *anabaptysta* oznacza 'ponownie chrzczący' lub 'chrzczeni' (Ap-pold 2013: 141). Nurt ten narodził się w latach dwudziestych w Szwajcarii (ibidem: 143).

¹² Z *Iudicium* pochodzi większość notacji tego leksemu w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*.

Spśród wszystkich omówionych nazw dokumentujących wewnętrzne rozbieżności reformacji, takich jak: *luteran* || *luteryjan*, *witemberczanin* || *witemberczyk*, *auszpurczanin*, *flacyjan*; *helwet*, *kalwinijan* || *kalwinista*, *hugonot*, *zwinglijan* || *zwinglijanin*; *aryjanin*, *anabaptysta*, *nowokrzczeniec*, *trojbożanin*, *trydeita*, zdecydowanie najczęściej pojawia się nazwa *luteran* || *luteryjan* (ponad 50 użycie w stosunku do kilku lub kilkunastu w przypadku pozostałych nazw). Dysproporcja wynika być może z tego, że – jak twierdzi Janusz Tazbir – „Wszystkie kierunki reformacyjne propaganda katolicka wywodziła od Lutra [...]” (Tazbir 1959: 73). Nazwy utworzone od nazwiska Lutra w szerszym znaczeniu mogą więc uosabiać ogólnie zwolennika reformacji.

Jeśli chodzi o nazwy ogólne, nieodnoszące się do konkretnych odłamów reformacji, ukazujące negatywny stosunek katolików, zwłaszcza często posługuje się autor leksemem *heretyk* (około 100 poświadczeń), który tłumaczy jako:

Heretyk ten iest; ktory sie Kościołowi PowŹzecznemu vpornie Źprzećiwia / y śmie wćzyć rzeczy temu Kościołowi przećiwnych (Wujek, *Iudicium*, s. 75).

Heretykiem był według Wujka m.in. Ariusz – twórca doktryny nazwanej od jego imienia arianizmem:

C[on]fessionijŹte z **AëryuŹsem Heretykiem** modlitwy y ofiary zá umárte odrzucáią (Wujek, *Iudicium*, s. 436).

Leksem ten jest XVI-wieczną pożyczką łacińską (łac. *haereticus* ‘heretyk, kacerz’, z grek. „*hairetikós* ‘wybierający’ → ‘powodujący rozłam, rozbięcie’”; Walczak 1996: 15–16; por. Winiarska 1998: 50–52). Do polszczyzny trafia w związku z reformacją i szybko zyskuje popularność, co pokazuje piśmiennictwo tego okresu (w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* odnotowany 1247 razy w znaczeniu ‘twórca lub wyznawca twierdzeń religijnych, wywodzących się z chrześcijaństwa, niezgodnych z nauką Kościoła rzymskokatolickiego’). Znacznie rzadziej, kilka lub kilka razy, posługuje się autor takimi nazwami, jak: *kacerz*, *nowowiernik*, *odszczepieniec* i *sektarz*, np.

Boć Krol [...] iáko powinien iest wierne á poŹŹufzne poddáne miłowác y bronić; ták teŹ powinien z drugiey Źstrony **Kácerze** / niewierne / á niepoŹŹufzne hámowác y kárác (Wujek, *Iudicium*, s. 69);

Niezgodá **nowowiernikow** iáwne iest Źkaránie BoŹkie (Wujek, *Iudicium*, s. 44);

Ktorzy Obrázy Chrześcián[skie bałwánami zowá / **odfzczępieńcy** są / przed 800 lat potępieni (Wujek, *Iudicium*, s. 125);

Wfzyfcy **Sektarze** i Kácerze ná tego Antykrystá zówfze bili / ále nic niewygráli [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 51).

W grupie tej tylko *kacierz* i *odszczępieniec* mają rodowód staropolski, pozostałe nazwy pojawiają się w polszczyźnie w XVI stuleciu (Walczak 1996: 12) w związku z ruchem reformacyjnym¹³. *Kacierz*, podobnie jak *heretyk*, jest pożyczką grecką, która do polszczyzny dociera przez medium łacińskie i niemieckie¹⁴. Ukształtowane na gruncie języka polskiego nazwy *nowowiernik*, *odszczępieniec* i *sektarz* poprzez swą przejrzystą motywację słowotwórczą odzwierciedlają negatywny stosunek katolików do wyznawców nowych konfesji.

Podsumowując. W *Iudicium* Jakuba Wujka odnotowano 16 nazw wyznawców religijnych związanych z ruchem reformacyjnym. Uwzględniając dublety leksykalne, jak *luteran* i *luteryjan*, *witemberczanin* i *witemberczyk*, *zwinglijan* i *zwinglijanin*, oraz nazwy o charakterze ogólniejszym, jak *heretyk*, *kacierz*, *nowowiernik*, *odszczępieniec* i *sektarz*, jest to zbiór liczący 25 nazw. Patrząc na zebrany zbiór przez pryzmat zewnętrznej historii języka, można stwierdzić, że mnogość nazw używanych przez autora w dużej mierze obrazuje wewnętrzne rozbitcie tego ruchu. Nie tylko na trzy główne odłamy, czyli *luteran*, *kalwinistów* i *arian*, ale także na wiele pomniejszych, jak np. *flacyjanie*, *trydeici* czy *anabaptyści*, pokazując tym samym dynamizm sytuacji religijnej. W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* nazw odnoszących się do reformacji, uwzględniających dublety leksykalne, odnotowano przeszło 70. Wydawać by się mogło, że Wujek nie czerpie w pełni z różnorodności nazewniczej już w języku funkcjonującej. Trzeba jednak zaznaczyć, że analizowany utwór powstał w roku 1570, czyli w okresie, w którym – jak wspomniano we wstępie – szersze zainteresowanie nowymi konfesjami dopiero się zaczyna. Na połowę lat sześćdziesiątych przypada także początek polskiej kontreformacji i rozwój wzbogacającego polszczyznę pisarstwa polemicznego. Można więc

¹³ Zgodnie z materiałem zawartym w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* pierwsze poświadczenia leksemów *nowowiernik* i *sektarz* pochodzą z utworów Stanisława Orzechowskiego: odpowiednio z *Listów* z roku 1561 oraz *Quincunx* z roku 1564. *Odszczępieniec* zaś po raz pierwszy notowany jest już w roku 1539 w *Żołtarzu Dawidowym* Walentego Wróbla.

¹⁴ Szczegółowy wywód dotyczący pochodzenia leksemu w polszczyźnie zob. Walczak 1996: 12–13; Winiarska 1998: 53–55.

domniemywać, że badane pole leksykalno-semantyczne nie było jeszcze wtedy tak rozbudowane i daleko mu było do kompletności.

Na dobór zastosowanego słownictwa wpłynąć też musiał gatunek, jakim jest konfesja, to on bowiem tworząc trzon tekstu Wujka, nadaje charakter jego komentarzom zawartym w wypowiedziach katolika. Jak zauważa Izabela Winiarska-Górska, „ten typ piśmiennictwa religijnego pełnił, oprócz funkcji czysto poznawczej, jaką niewątpliwie była prezentacja własnego wyznania, także funkcję perswazyjną i propagandową” (Winiarska 1998: 47).

W kontekście nazw związanych z reformacją warto wspomnieć o nazwach wyznawców sekt starożytnych i średniowiecznych, których Wujek używa, chcąc pokazać, że kościoły reformowane nawiązują do odłamów postrzeganych ówczesznie jako herezje. Nazw tego typu odnotowano ponad 20, są to m.in.: *apostolczyk* ‘członek sekty chrześcijańskiej powstałej w IV w., uważającej naśladowanie apostołów za warunek zbawienia’ (wszystkie notacje słownikowe pochodzą z analizowanego tekstu), *donatysta* ‘1. znaczenie: członek chrześcijańskiej sekty religijnej, kierującej się poglądami Donata z Kartaginy, biskupa numidyjskiego z IV w.’, *fotynian* ‘członek sekty fotynianów założonej w IV w. przez Fotyna biskupa z Syrmium w Panonii’, *monofizyk* ‘zwolennik monofizytyzmu, doktryny teologicznej Eutychesa archimandryty konstantynopolitańskiego głoszącego, że Chrystus miał tylko jedną naturę’ (w piśmiennictwie XVI wieku odnotowany zaledwie jednokrotnie), *montanista* ‘członek sekty religijnej założonej w II w. przez Montanusa z Frygii’ (odnotowany dwukrotnie, tylko w *Iudicium*), np.

Czyli fie w tym chcecie z Lutrem z Hujem / y z **Donátyftami** zgodzić / ktorzy trzymáli ze tylko fiami dobrzy / álbo wybráni do Kościoła należą (Wujek, *Iudicium*, s. 267–268).

W wypowiedziach konfesyjonisty natomiast nazwy tego typu są używane, by ukazać doktrynalne odcięcie się zwolenników reformacji od tych sekt, np.

Confefs. Przetoż gánimy y odrzucamy **Cátary** y **Nowácyan** w[szy]tki [...] (Wujek, *Iudicium*, s. 217)

Patrząc na zebrany zbiór przez pryzmat wewnętrznej historii języka, obserwujemy dużą wariantywność leksykalną i bogatą synonimię, co po-

kazuje, że nazwy te w związku z nową sytuacją religijną w XVI stuleciu dopiero się tworzą i krzepną, ustalając swoją postać.

Wujek używa neologizmów funkcjonujących w owym czasie w polszczyźnie: nazw wyznawców religijnych tworzonych od nazwisk reformatorów, nazw miejscowych oraz od ważnych dla danej doktryny pojęć, ale też zapożyczeń z łaciny i greki. Spośród ówczesnych neologizmów być może należałoby przypisać autorowi pochodzącą od nazwiska reformatora nazwą *flacyjan*, niewystępującą poza omawianym utworem. *Iudicium* mogło się też przyczynić do spopularyzowania zaczerpniętej z greki nazwy *anabaptysta*, gdyż to z tego utworu pochodzi większość XVI-wiecznych poświadczeń leksemu. Poza omawianym tekstem nie zostały odnotowane takie nazwy wyznawców herezji, jak *apostolczyk*, *jowinijan* (w 2. znaczeniu), *monofizyk* i *montanista*¹⁵.

Trzeba podkreślić, że dla zwiększenia efektu autor nazwy innowierców nierzadko wymienia w jednym ciągu, przeplatając nazwy odnoszące się do rzeczywistości wieku XVI z nazwami odnoszącymi się do początków chrześcijaństwa oraz nazwy wyznawców z nazwiskami reformatorów, nawet jeśli znanemu mu są utworzone od nich nazwy, np.

Czyli fie w tym chcecie z **Lutrem** z **Hufem** / y z **Donátyfiami** zgodzić / którzy trzymáli że tylko fiami dobrzy / álbo wybráni do Kościoła należą (Wujek, *Iudicium*, s. 267–268).

Autor posługuje się licznymi nazwami wyznawców, już istniejącymi i nowo tworzonymi, ale równie często pisze też na przykład o *potomkach* Lutra, Zwingliego, Kalwina, Ariusza itp. lub o tych, *którzy z nimi trzymali*.

Zarówno w analizowanym tekście Wujka, jak i w piśmiennictwie XVI-wiecznym zarejestrowanym w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* nie pojawiają się leksemy *innowierca* oraz *różnowierca*, na co zwróciła już uwagę Jolanta Migdał, badając określenia innowierców w kazaniach tego autora (Migdał 2005b: 239). Posłużenie się w tytule niniejszego artykułu leksemem późniejszym jest podyktowane jego neutralnością (USJP 2008: 1218). Wydaje się, że w odniesieniu do wieku XVI brak nazwy oddającej religijną różnorodność nienacechowanej ujemnie.

---

¹⁵ O Wujkowych hapaks legomena, w tym także nazwach wyznawców religijnych, zob. szerzej w Migdał 2007.

BIBLIOGRAFIA

- Appold K.G., 2013, *Reformacja. Krótka historia*, Warszawa.
- Gierowski J.A., 1988, *Historia Polski 1505–1764*, wyd. 12, Warszawa.
- Górski K., 1964, *Słownictwo reformacji polskiej*, w: idem, *Z historii i teorii literatury*, Warszawa, t. 2, seria druga, s. 352–387.
- Konfesja...*, 1995, *Konfesja sandomierska*, transkrypcja i komentarz językowy oprac. K. Długosz-Kurczabowa, Warszawa.
- Kowalska D., 2000, *Innowiercy w oczach ks. Jakuba Wujka. Na podstawie „Nauk i przestróg” do Nowego Testamentu z 1593 r.*, w: *Człowiek w sferze oddziaływania obcej kultury*, red. G. Minczew, Łódź, s. 17–24.
- Kuran M., 2001, *Wizerunek heretyka w „Postylli” Jakuba Wujka*, w: *Sarmackie theatrum*, t. 2, *Idee i rzeczywistość*, red. R. Ocieczek, M. Barłowska, Katowice, s. 9–15.
- Kuźmina D., 2004, *Jakub Wujek (1541–1597). Pisarz, tłumacz i misjonarz*, Warszawa.
- Lehmann J., 1937, *Konfesja Sandomierska na tle innych konfesji w Polsce XVI wieku*, Warszawa.
- Markiewicz S., 1982, *Protestantyzm*, Warszawa.
- Masson H., 1993, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, Katowice.
- Michalska-Górecka P., 2016, *Od ewangelika do protestanta. Dzieje leksemów w polszczyźnie*, „Białostockie Archiwum Językowe” nr 16, s. 213–228.
- Migdał J., 2005a, *O języku kazań Jakuba Wujka – innowiercy w „Postylli mniejszej”: określenia ich nauki i działań*, „Studia Językoznawcze” 4, Szczecin, s. 215–224.
- Migdał J., 2005b, *Określenia innowierców w kazaniach Jakuba Wujka*, w: *Język religijny dawniej i dziś*, t. 2, red. S. Mikołajczak, ks. T. Węclawski, Poznań, s. 238–243.
- Migdał J., 2007, *Wokół słownictwa Jakuba Wujka*, w: *Język religijny dawniej i dziś*, t. 3, red. ks. P. Bortkiewicz, S. Mikołajczak, M. Rybka, Poznań, s. 255–261.
- Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, wyd. 2, Warszawa.
- Nowy Korbut, 1965, *Piśmiennictwo staropolskie, hasła osobowe N-Ż*, oprac. R. Pollak i zespół, Warszawa.
- Sienkiewicz W., 1991, *Mały słownik historii Polski*, Warszawa.
- ŚIXVI, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 1–36, Wrocław 1966–2012.
- SLS, 1998, *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska i in., Wrocław.
- Sobczykowa J., 2001, *Myśl o języku w komentarzu biblijnym ks. Jakuba Wujka*, Katowice.
- STL, 2002, *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 4, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- SWO, 1980, *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, wyd. 24, Warszawa.
- Tazbir J., 1959, *Święci, grzesznicy i kacerze. Z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa.

- Tazbir J., 1967, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa.
- Tokarczyk A., 1987, *Trzydzieści wyznań*, wyd. 2, Warszawa.
- USJP, 2008, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1, wyd. 2, Warszawa.
- Walczak B., 1996, *Mały słownik etymologiczno-historyczny kacerstwa polskiego*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” III (XXIII), s. 11–19.
- Winiarska I., 1998, *Językowy wizerunek heretyka w „Konfesji sandomierskiej”*, w: *Słowa w różnych kontekstach*, red. S. Dubisz, Warszawa, s. 45–71.
- Winiarska I.M., 2004, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu. Od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*, Warszawa.
- Wójcik Z., 2012, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVII*, wyd. 12, Warszawa.

ŹRÓDŁA

- J. Wujek, *Iudicium Albo Rozsądek niektórych Katholikow o Co[n]fesiey Sędomierskiej [...]*, Kraków 1570, wyd. M. Szarfenberger; <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=5592> [dostęp: 14.10.2016].

NAMES OF RELIGIOUS DISSENTERS IN JAKUB WUJEK'S *IUDICIUM* (1570) AGAINST THE BACKDROP OF CONFESSIONAL DIVERSITY IN 16TH-CENTURY COMMONWEALTH OF POLAND AND LITHUANIA

Summary

The paper thus aims to answer the question whether designations for religious dissenters used by Jakub Wujek reflect the actual multiplicity of reformed confessions existing at the time. The material has been excerpted from the first edition of *Iudicium* available from the Lower Silesian Digital Library. Jakub Wujek's *Iudicium* employs 16 various appellations of followers associated with the Reformation movement. Taking into account lexical doublets, such as *luteran* and *luteryjan*, *witemberczanin* and *witemberczyk*, *zwinglijan* and *zwinglijanin* as well as more comprehensive terms such as *heretyk*, *kacierz*, *nowowiernik*, *odszczepieniec* and *sektarz*, the catalogue of names increases to 25 items.

Key words: Jakub Wujek, Jesuit Counter-Reformation, dissenters, Reformation, 16th century lexis